

УДК 159.91+001.12+159.924.7

Т. В. Дегтяренко, д-р мед. наук, проф.,
М. Г. Буряк

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ МАТЕРИНСТВА

*Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна*

УДК 159.91+001.12+159.924.7

Т. В. Дегтяренко, М. Г. Буряк

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ МАТЕРИНСТВА

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса, Україна

Феноменологію материнства доцільно досліджувати з позицій інтегративної антропології в контексті вивчення індивідуально-типологічних особливостей жінки-матері, її психофізіологічних і психоемоційних станів, які детермінують мотиви материнства і стилі материнського відношення. Мотиваційна готовність жінки до материнства визначає її потребу в материнстві та включає потребово-емоційний і ціннісно-смысловий компоненти. Оптимальне функціонування діадної системи «мати–дитина» забезпечує нормативні траєкторії онтогенезу і дозволяє запобігти дисгенетичним синдромам розвитку дитини. Автори наводять методологічні підходи до розробки проблеми материнства в концепті психофізіологічної парадигми.

Ключові слова: феноменологія материнства, функціональна діада «мати–дитина», психофізіологічна парадигма.

UDC 159.91+001.12+159.924.7

T. V. Degtyarenko, M. G. Buryak

PSYCHOPHYSIOLOGICAL ASPECTS OF PHENOMENOLOGY OF MOTHERHOOD

South Ukrainian National Pedagogical University, Odessa, Ukraine

Phenomenology of motherhood is advisable to study from the view of integrative anthropology in the context of the study of individual-typological features of mothers, its psycho-physiological and psycho-emotional states that determine the motives and styles of motherhood parent relationship. Motivational readiness of women for motherhood determines its need for maternity and includes need-emotional and value-semantic components. Optimal functioning of the dyad “mother-child” provides a regulatory path ontogenesis and prevents disgenetic syndromes of child development. The authors presented the methodological approaches to the development of the problem of motherhood in the concept of the psychophysiological paradigm.

Key words: phenomenology of motherhood, functional dyad “mother-child” psychophysiological paradigm.

Материнство вивчається в руслі різних гуманістичних і природничих наук: історії, культурології, медицини, фізіології, біології поведінки, соціології, психології, а відтак кожна наука досліджує та визначає материнство, виходячи зі своїх цілей і термінологічних понять. Науковий інтерес до комплексного дослідження феномена материнства з позицій інтегративної антропології з'явився порівняно недавно, а втім, і сьогодні можемо констатувати, що єдиного визначення поняття «материнство» немає.

Словник відомого лінгвіста С. І. Ожегова «материнство» трактує як «стан жінки в період вагітності, пологів, годування дитини»; «властива матері свідомість родинного її зв'язку з дітьми». У сексологічному словнику «материнство» ви-

значається як функція жіночого організму, спрямована на продовження людського роду, і вона включає біологічні (виношування, народження і вигодовування немовляти) і соціальні (виховання дитини) аспекти.

Відомий психолог Г. Г. Філіппова розглядає «материнство» як психосоціальний феномен: материнство є частиною особистісної сфери жінки, яка забезпечує умови для розвитку дитини [5, с. 23].

Соціальний психолог В. І. Брутман визначає «материнство» як одну з соціальних жіночих ролей, на зміст якої детермінуючий вплив чинять суспільні норми, моральні та духовні цінності.

«Материнство, — стверджує італійський психолог А. Менегетті, — насправді всього лише виконання жінкою завченої з дитинства ролі».

Таким чином, однозначного визначення поняття «материнство» як психологічного феномена не існує, а відтак для цілісного бачення природи материнства необхідно визначати певні індивідуалізовані психофізіологічні характеристики і властивості особистості, які притаманні саме жінці-матері.

Беззаперечною в процесі психофізичного розвитку дитини, провідною є роль матері, бо її індивідуально-типологічні психологічні особливості зумовлюють вибір нею певних стилів виховання дітей і ставлення до них.

На думку видатного психолога Е. Еріксона, на ранніх етапах онтогенезу відносини із матір'ю є базисними для майбутньої соціалізації дитини, і, разом із тим, ніякий інший соціальний інститут не може потенційно нанести стільки шкоди у вихованні дітей, скільки може зробити сім'я, зокрема мати.

Враховуючи існуючі в антропологічній науці, а також медицині, соціології та історії уявлення з проблеми особливостей відносин матерів і дітей, слід підкреслити постійне збільшення інтересу вчених до ще недостатньо розроблених питань взаємозв'язку особливостей психофізіологічного стану жінки-матері та її дитини. Тому дослідження у цьому науковому напрямі є актуальними та своєчасними як у теоретичному, так і в практичному плані.

Мета роботи — обґрунтування доцільності використання психофізіологічного підходу як орієнтовану на функціональну діаду «матір–дитина» методологію подальшої розробки актуальної проблеми феноменології материнства.

Основними завданнями роботи стали такі:

- 1) висвітлення уявлень про материнство в сучасній науці в концепті інтегративної антропології;
- 2) постановка дискусійних питань з актуальної проблеми взаємодії в функціональній системі «мати–дитина» з позицій психофізіологічного підходу.

Психосоціальні функції матері досить складні та багатозмістовні, в основному вони полягають у задоволенні всіх фізіологічних потреб малюка; забезпеченні його емоційного благополуччя; у розвитку у дитини прихильності та базових структур позитивного відношення до світу; формуванні навичок спілкування; у врахуванні основних особистісних якостей дитини при організації різних видів її психічної діяльності.

Видатний науковець Г. Г. Філіппова виділяє такі основні мотиви материнства:

— досягти бажаного соціального і вікового статусу (я — доросла, самостійна жінка, що посідає певне положення в суспільстві, має право на відповідне ставлення до себе в сім'ї та суспільстві);

— задоволення моделі «повноцінного життя» (людина повинна і може мати певні речі, без цього її життя не повне і не таке, як в інших);

— прагнення продовжити себе, свій рід (залишити після себе щось у житті, що потім також буде забезпечувати продовження родоvodu — народжувати дітей — моїх онуків і правнуків);

— реалізація своїх інтелектуально-особистісних можливостей (виховувати дітей таким чином, щоб передати їм свої набуті знання та життєвий досвід);

— компенсація своїх нездійснених потреб (аби мій нащадок став кращим, розумнішим, красивішим, щасливішим за мене, отримав те, що не змогла отримати у житті я);

— розв'язання своїх життєвих проблем (укласти або зміцнити шлюб, довести собі та іншим, що я здатна народити і бути матір'ю; врятуватися від самоти; знайти помічника в старості);

— любов до дітей — це найскладніший мотив, у якому поєднуються задоволення від спілкування з дитиною, інтерес до її внутрішнього світу, уміння і бажання сприяти розвитку її індивідуальності й усвідомлення того, що нащадок стане самостійною людиною (не «моїм», любитиме інших і приділятиме їм свій час і увагу);

— досягнення критичного для дітородного віку, що спонукає жінку на реалізацію свого біологічного та соціального призначення.

Дослідниця психології материнства Г. Г. Філіппова виділяє дві взаємопов'язані групи материнських функцій: видотипічну і конкретно-культурну [5].

Основні видотипічні функції жінки-матері такі:

1) забезпечення стимульного середовища для оптимального пренатального та постнатального психофізичного розвитку малюка, а саме психомоторних, когнітивних та емоційних процесів у дитини;

2) створення умов для засвоєння дітьми видотипічної структури різних форм психічної діяльності, що досягається шляхом початкового виконання матір'ю всіх видів психічної діяльності разом з дитиною;

3) забезпечення умов для появи у дитини видотипічних потреб, що формуються протягом життя: потреба в емоційній взаємодії з дорослим; отримання позитивних емоцій від дорослого; залучення дорослого до особистої практичної діяльності; потреба в оцінці дорослим своєї активності та її результатів; пізнавальна потреба; формування прихильності (емпатії);

4) організація умов для засвоєння дитиною видотипічних засобів спілкування, що має віддзеркалення у вербальних і невербальних формах потреби в спілкуванні;

5) забезпечення умов для розвитку належних мотиваційних механізмів психічної діяльності.

Конкретно-культурні материнські функції охарактеризувати складніше, бо всі видотипічні функції, а також організацію психічної діяльності дитини, жінка-мати здійснює згідно з наяв-

ною в її власній культурі моделлю материнства, до якої входять не лише операційний склад і технології підходу до виховання, але і моделі переживань матері, особливості її відносин з дитиною і членами своєї родини, ставлення до своїх обов'язків і функцій, а також способи емоційної взаємодії з дитиною та соціальним мікрооточенням.

Конкретно-культурними материнськими функціями вважаємо такі:

1. Забезпечення матір'ю предметного середовища й умов для фізіологічної, практичної, ігрової діяльності дитини, а також для її спілкування, що сприяє утворенню та подальшому формуванню етнокультурного забарвлення при розвитку індивідуальних особливостей психомоторики, перцептивно-когнітивної, емоційної та мотиваційної сфери дітей.

2. Створення жінкою-матір'ю умов для формування культурологічної моделі прихильності дитини, яка притаманна певній популяції (демосу).

3. Організація матір'ю соціально-комфортного середовища, яке сприяє формуванню у дитини своєрідних для даної культури ознак етнічної ідентичності та ментальності.

4. Створення жінкою-матір'ю певних середовищних умов для формування культурних особливостей стилю мотивації досягнення у нащадків (використання наочних, ігрових та інформаційних засобів при навчанні й вихованні).

5. Забезпечення умов для засвоєння дитиною основних культурних моделей поведінки в певному соціумі: ціннісно-сміслових орієнтацій, сімейних традицій; материнства і дитинства; патріотизму; релігійного та духовного світогляду; етнічно-сприйняття картини світу.

Слід підкреслити, що деякі з вищезазначених видоспецифічних і конкретно-культурних материнських функцій стали усвідомлюватися жінкою-матір'ю лише останнім десятиліттям. Отже маємо всі підстави вважати, що остаточне пізнання материнських функцій ще не відбулося, а втім жінка-мати зазвичай успішно виконує майже всі біологічні та соціально-психологічні функції протягом багатьох тисячоліть.

У кожному етнокультурному середовищі материнські функції добре засвоєні та представлені у зведеному кодексі правил, нормах поведінки, в обрядах, повір'ях, звичаях. Деякі з материнських функцій, такі як задоволення фізіологічних потреб малюка і формування у нього деяких особистісних якостей, достатньою мірою усвідомлюються матір'ю і суспільством. Інші материнські функції можуть існувати в суспільній свідомості та свідомості матері у спотворених формах, а відтак уявлення про їх значення для виховання та соціалізації дитини різною мірою наближаються до бажаних біологічних і соціокультурних завдань забезпечення оптимального психофізичного розвитку нащадків.

Народження дитини спричиняє численні зміни в життєдіяльності матері, до яких жінка має бути заздалегідь готова, тобто вона протективно набуває психологічну готовність стати матір'ю і повинна усвідомлено взяти на себе виконання широкого спектру материнських функцій. Інститут материнства з позицій соціалізації розглядається як історично зумовлений і як такий, що змінює свій зміст від епохи до епохи. Дослідженню феноменології материнства в культурно-історичному аспекті присвятили свої праці І. С. Кон, М. Мід, Е. Г. Еріксон, М. С. Радіонова, Г. І. Каплан, Г. Г. Філіппова, Т. В. Дегтяренко та інші науковці.

Образ матері та материнства у національній свідомості українців має свою специфіку. Серед основних рис розвитку культурних позицій українського етносу з минулого визначають такі: формування у дівчаток із раннього дитинства засад материнства, поваги до себе як до «берегині»; формування у хлопців глибокої поваги до жінки, відповідального ставлення до власних намірів; особистісну рівноправність і значущість партнерів як у шлюбі, так і при заручинах; орієнтацію на елітарну родину; естетичне влаштування родинного простору; працьовитість матері та батька на користь родини.

У комплексних дослідженнях психофізіологічного стану жінки під час вагітності, пов'язаних з успішністю її адаптації до материнства і забезпеченням адекватних умов для розвитку дитини, аналізуються різноманітні чинники: особливості мотиваційної сфери; історія її життя та родоводу; адаптація до шлюбу; особливості адаптивності; задоволеність емоціональними відносинами зі своєю матір'ю; модель материнства своєї матері; теперішні культурні, суспільні та родинні особливості; стан фізичного та психічного здоров'я жінки-матері.

Як правомірно зазначають О. В. Баженова, Л. Л. Баз і О. А. Копил, на підставі психофізіологічного, психологічного та соціального компонентів перебігу вагітності формується «матриця материнства», яка має прогностичне значення для післяпологового розвитку материнської поведінки жінки. Згідно з «матрицею материнства» та при відповідальному ставленні до неї успішна адаптація жінки до вагітності, тобто до майбутнього материнства, повною мірою буде збігатися з успішною адаптацією жінки до вже наявного материнства (задоволення своєю материнською роллю, компетентність і відсутність проблем у взаємодії з дитиною, успішний розвиток дитини).

Феноменологія материнства як поетапне формування вікової, статевої та особистісної ідентифікації жінки вивчається з точки зору розвитку психофізіологічних і психологічних особливостей жінки в різні періоди репродуктивного циклу. Зазначається доцільність різних методологічних підходів до дослідження материнства, а саме

використання таких, як-от: психоаналіз, гуманістична психологія, патофізіологія, психофізіологія та диференціальна психологія. Для дослідження психоемоційної складової феномена материнства зазвичай застосовують інтерв'ю, бесіди, спеціальні опитувальники, психофізіологічні та проєктивні методи і спостереження.

Важливим аспектом дослідження феномена материнства як з практичної та теоретичної точки зору є девіантне материнство. Цей актуальний напрям досліджень включає проблематику, яка пов'язана не тільки з матерями, що відмовляються від своїх дітей і ставляться до них з відкритою неповагою та чинять насильство, а також важливі питання порушень материнсько-дитячих взаємин, що стають причиною відсутності емоційного благополуччя дитини, відхилень у її психофізичному розвитку та поведінці не тільки у ранньому дитинстві, ранньому та дошкільному віці, а і в юнацтві та у дорослому віці [1].

Ускладнений характер перебігу вагітності та негативні прояви поведінки майбутньої матері можуть зумовити її відмову від дитини — така проблема розглядалася у працях В. І. Брутман, О. Я. Варги, М. С. Радіонової, Д. Пайнз, К. Бонне та інших науковців, які присвятили свої розробки цій проблемі.

Результати власних досліджень, проведених у жінок з ускладненою вагітністю, дозволили дійти таких висновків.

Тип переживання вагітності суттєво впливає на цінність для майбутньої матері дитини. Сформована готовність до материнства зумовлює адекватну цінність дитини, тривожне й ігноруюче материнське ставлення призводить до амбівалентної цінності дитини для жінки, а ігноруюче материнське ставлення сприяє розвитку недостатнього рівня цінності дитини. При недостатній цінності дитини 71,5 % жінок виявляють ігноруюче материнське ставлення, а 28,5 % — тривожне материнське ставлення. Жінки з ускладненою вагітністю здебільшого виявляють стресовий стан, напруження та тривогу (87 %) і в переважній більшості випадків (78 %) можливою є сприятлива компенсація психоемоційних зрушень, які визначаються [4].

При розробці проблеми материнства слід виділити такі важливі аспекти: феноменологічний, психофізіологічний і психолого-педагогічний.

Феноменологічний аспект включає аналіз функцій матері, особливості її поведінки, орієнтацію на вікові особливості дитини, і цей аспект дозволяє виділяти та пояснювати психологічні особливості самої матері в різні періоди материнства. Психолого-педагогічний аспект презентує особистісні характеристики жінки-матері та визначає суттєвий їх вплив на психофізичний розвиток і виховання дитини [2].

Особливе значення пренатальна психологія приділяє вивченню психологічного стану жінки

під час вагітності, саме тому цей напрям можна вважати самостійним напрямом антропологічних досліджень із проблеми материнства. Важливими і близькими до даного напрямку є психофізіологічні аспекти материнства, які передбачають розробку актуальних проблем пологового та післяпологового періодів. Слід погодитися з правомірною думкою Г. І. Брехмана, що необхідно розділяти пренатальну психологію (як галузь дослідження психофізичного розвитку дитини до народження) та психологію вагітності.

Мотиваційна готовність жінки до материнства визначає її потребу в материнстві та включає потребово-емоційний і ціннісно-смысловий компоненти. Маємо на увазі рефлексію жінкою своїх психофізіологічних станів і прагнення до їх переживання у процесі взаємодії з дитиною, що не вичерпується тільки бажанням мати дітей, а має такі три блоки готовності до материнства: мотиваційний блок; когнітивно-оперативний блок і блок соціально-особистісної готовності до материнства [2]. В. Н. Дружинін вважає, що потреба в материнстві необхідна, але не є достатньою умовою для материнської діяльності, бо спонукання матері до реальних дій — результат такого особливого процесу, як особистісна мотивація жінки-матері. При цьому мотиви діяльності жінки-матері виступають безпосереднім змістоутворюючим чинником материнської поведінки.

Різноманітні чинники енто- й ектосфери людини створюють абсолютно індивідуальні, своєрідні та неповторні умови мотивації народження дитини для кожної жінки в кожному родинному та етнокультурному середовищі. Б. Спок вважає, що материнство завжди буде головною частиною життєдіяльності жінки, бо саме з материнства вона черпає свідомість сенсу свого життя в усьому обсязі. Оптимістичне ставлення до життя є результатом щасливого материнства. Ніщо не може з такою силою принести задоволення жінці-матері, дати їй повніше усвідомлення прожитого життя, як переконаність у тому, що її материнське призначення реалізоване успішно. Материнство у житті жінки грає абсолютно унікальну, дуже важливу роль [5].

Таким чином, феноменологія материнства має багатокомпонентні складові й розглядається в історичному, етнічному, соціальному, психофізіологічному та психологічному аспектах, і зокрема, як суттєва своєрідна та змістовна складова особистісної сфери жінки-матері. Зважаючи на це, феноменологію материнства доцільно досліджувати з позицій інтегративної антропології в концепті індивідуально-типологічних особливостей жінки-матері, її психофізіологічних і психоемоційних станів, які своєрідним чином детермінують мотиви материнства та стилі материнської поведінки.

Маємо зазначити актуальність розробки психофізіологічних аспектів проблеми материнства з таких дискутабельних методологічних позицій.

1. Змістом функціонування діадної системи «мати–дитина» є забезпечення матір'ю певних функцій для оптимального психофізичного розвитку дитини, що зумовлює з'ясування того, що це за функції мають бути. Оскільки такі функції забезпечуються матір'ю, то необхідно буде з'ясувати, які саме особливості психофізіологічного розвитку дітей будуть індукувати наявність певних материнських функцій.

2. Зважаючи на те, що мати вступає у взаємодію з новонародженою дитиною при забезпеченні вже деяким початковим рівнем розвитку своїх материнських функцій, це потребує визначення особливостей психофізичного стану жінки ще до виникнення порушень у функціональній системі «мати–дитина».

3. Оскільки дитина також вступає у взаємодію зі своєю матір'ю, то з самого початку її розвитку як соціобіологічного індивіда необхідно з'ясувати, яким є відпочатковий рівень її психофізичного розвитку та здійснити прогнозування в суб'єктивному віддзеркаленні матері. Установлено універсальні закономірності перебігу онтоіндивідуального розвитку дитини, які вимагають абсолютно адекватного виконання жінкою-матір'ю своїх материнських функцій, але тільки останнім десятиріччям ця актуальна проблема стала предметом комплексного наукового дослідження в галузі природничих наук.

4. Вже сотні тисяч років за умови оптимального стану психофізичного здоров'я успішна матір повністю забезпечує гармонійний психофізичний розвиток своєї дитини, а тому доцільним буде з'ясування того, яким чином виконання материнських функцій буде впливати на психофізіологічні характеристики жінки і її дитини.

5. Виконання материнських функцій завжди представлено в суб'єктивній психоемоційній сфері жінки-матері, але зміст цього особистісного віддзеркалення може бути усвідомленим жінкою повністю або частково. Доцільним буде визначення взаємозв'язків між усвідомленими і неусвідомленими материнськими функціями при реалізації адекватної чи неадекватної (девіантної) материнської поведінки.

6. Правомірним методологічним підходом до розв'язання актуальних проблем усвідомленого батьківства слід вважати зіставлення материнського ставлення при нормативному й ускладненому перебігу вагітності з метою запобігання порушенням психоемоційного стану жінок-матерів і девіантним формам материнської поведінки.

7. Реалізація психофізіологічного підходу при дослідженні феноменології материнства дозволить визначити ще недостатньо визначені особливості психофізіологічного стану матерів і їх дітей у порівняльному аспекті при адекватному материнському ставленні та девіантних проявах материнської поведінки [3].

Таким чином, феноменологію материнства в концепті інтегральної антропології доцільно в подальшому досліджувати ще в недостатньо розробленому психофізіологічному напрямі. Психофізіологічний аспект феноменології материнства передбачає проведення наукових досліджень у рамках функціонування діадної системи «мати–дитина». Характер взаємодії жінки-матері зі своєю дитиною відбивається на психосоматичній та особистісній сфері самої матері, створює передумови для психологічного благополуччя в родині, визначає траєкторії онтогенезу дітей і стан їх здоров'я [2].

Висновки

Зважаючи на вищезазначене, феноменологію материнства доцільно досліджувати з позицій інтегративної антропології в концепті індивідуально-типологічних особливостей жінки-матері, її психофізіологічних і психоемоційних станів, які своєрідним чином детермінують мотиви материнства та стилі материнської поведінки.

Змістом функціонування діадної системи «мати–дитина» є забезпечення матір'ю певних функцій для оптимального психофізичного розвитку дитини, що зумовлює з'ясування особливостей психофізіологічного стану жінки-матері і її дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герхард С. Как любовь формирует мозг ребенка / С. Герхард ; пер. с англ. Ю. В. Рыковской. – М. : Этерна, 2012. – 320 с.
2. Дегтяренко Т. В. Психологічні особливості материнського ставлення у жінок, які виховують дитину з відхиленнями у психофізичному розвитку / Т. В. Дегтяренко, О. О. Зіборова // Наука і освіта. Психологія. – 2013. – № 7. – С. 146–149.
3. Дегтяренко Т. В. Психофизиология раннего онтогенеза : учебник для студентов высших учебных заведений / Т. В. Дегтяренко. – К. : УАИП «Рада», 2011. – 352 с.
4. Дегтяренко Т. В. Материнское отношение у женщин с осложненной беременностью: современное состояние и актуальность проблемы / Т. В. Дегтяренко, М. Г. Буряк // Вестник психиатрии и психофармакотерапии. – 2005. – № 1. – С. 39–43.
5. Филиппова Г. Г. Психология материнства / Г. Г. Филиппова. – М. : Ин-т психотерапии, 2002. – 239 с.

Надійшла 25.12.2015

Рецензент д-р мед. наук, проф. К. В. Аймедов